

Л. В. Скрипка
кандидат біологічних наук
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

**ФОНДИ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ
У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ТА ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ
АКАДЕМІЇ НАУК В 20–30-х РОКАХ ХХ ст.**

Дослідження історії біологічної науки в Україні має усталені традиції: ґрунтовні наукові праці присвячувалися як висвітленню певних напрямів біологічної науки, науковим та навчальним установам, так і окремим фахівцям-біологам. Слід відзначити, що період від 1918 до 1941 рр. є одним з найменш вивчених. Причина цього полягає у обмеженій джерельній базі, яка має значні лакуни в документальних комплексах, що пояснюється складними соціальними умовами цього часу, передусім революційними подіями 1917–1920 рр., репресивною державницькою політикою та постійними реформуваннями академічної системи в 20-30-х роках ХХ ст. Ці загальновідомі для сучасної історичної науки явища потребують, однак, уважного вивчення та копіткої праці стосовно виявлення джерельної бази з історії біології. Загальний огляд документів з історії УАН–ВУАН та публікація окремих документів вже здійснювалися у виданні “Історія Національної академії наук України”¹. У науково-довідковому апараті до зазначеного видання² було подано огляд історії формування архівного фонду НАН (1918–1933), зібрано бібліографію праць академічних учених, у тому числі біологів, а також уміщено міжархівний покажчик документів з історії НАН України. Хоча ця інформація не претендує на вичерпність, разом з тим, навіть і побіжного ознайомлення вистачає для усвідомлення обмеженості джерел з історії розвитку біологічної науки в досліджуваному періоді в системі ВУАН.

У 20–30-х роках ХХ ст. в Україні після деструктивних соціальних змін почали паралельно, однак у тісному взаємозв’язку, складатися дві важливі складові біологічної науки – вузівська та академічна, формуватися основні її інституції, напрацьовуватися форми

й методи співпраці, що з деякими змінами збереглися й донині. В Києві провідними центрами біологічної науки стали Університет та Всеукраїнська академія наук. Основною особливістю цього періоду стало те, що українські академічні та університетські вчені співпрацювали іноді навіть у штатах обох установ: ВУАН не лише давала можливість університетським викладачам працювати в академічних інституціях, а й під час реорганізаційних реформ 30-х років направляла свої кадри та деякі підрозділи до Університету.

У цей період у складі Другого відділу ВУАН функціонувало декілька установ біологічного спрямування, зокрема: *Лабораторія біохімії* (була створена 12 листопада 1931 р., від 13 лютого 1934 р. увійшла до складу Інституту біохімії); *Акліматизаційний сад* (був створений проф. М.Ф. Кащенком у 1915 р., від 30 листопада 1918 р. перебував у складі Академії: 1922 р. – Кабінет акліматизації, 1929 р. – Музей акліматизації; від 13 лютого 1934 р. увійшов до складу Інституту ботаніки); *Комітет для вивчення фауни України* (існував від 22 березня 1919 р.; 1919 р. – Біологічна секція, згодом – Комісія для вивчення біології тварин); *Зоологічний музей* (заснований 22 березня 1919 р., у 1931 р. увійшов до складу Інституту мікробіології та епідеміології); *Зоологічна секція* (перейшла від УНТ 1 червня 1921 р., у 1922 р. приєднаний до Зоологічного музею); *Інститут мікробіології ім. Ф.З. Омельченка* (функціонував з 18 липня 1921 р., у 1925 р. його очолив І.І. Шмальгаузен, з 8 квітня 1931 р. переданий до складу установ Біо-зоологічного циклу Першого Природничо-технічного відділу); *Дніпровська біологічна станція* (Прісноводська станція, Дніпрянська біологічна станція); *Одеська приморська біологічна станція* (Лиманно-біологічна станція); *Мікробіологічна комісія* (створена 1929 р., при Комісії функціонувала мікробіологічна станція, від 1930 р. приєднана до Кафедри епідеміології та мікробіології на чолі з Д.К. Заболотним, 8 квітня 1931 р. увійшла до Медичного циклу Першого Природничо-технічного відділу, від 1934 р. увійшла до складу Інституту мікробіології та епідеміології); *Ботанічний сад* (заснований 18 січня 1918 р. на чолі з В.І. Липським); *Комісія для вивчення флори України* (створена у 1919 р. на чолі з акад. О.В. Фоміним; від 1922 р. передано до Ботанічного кабінету (музею) та Гербарію); *Ботанічна секція* (функціонувала від 1921 р. на чолі з О.А. Янатою, у 1922 р. припинила діяльність та відновлена як Ботанічне товариство при ВУАН у 1925 р.); *Ботанічний кабінет та Гербарій* (заснований 1922 р., директор В.І. Липський, з 1928 р. – Ботанічний музей, у 1930 р. Кабінет та Гербарій приєднано до Кафедри квіткових рос-

лин, від 1931 р. об'єднані з Інститутом ботаніки з філіями у Харкові та Одесі); *Комісія підсоочки та її впливу на дерево* (працює від 1926 р. на чолі з Є.П. Вотчалом, з 1929 р. приєднана до Кафедри біології сільськогосподарських рослин, з 1931 р. – до складу Біоботанічного циклу Першого Природничо-технічного відділу, у 1934 р. увійшла до складу Інституту ботаніки); *Лабораторія фізичної фізіології рослин* (Лабораторія фізіологічна) (створена 1929 р. на чолі з акад. М.Г. Холодним, з 1930 р. приєднана до Кафедри фізичної фізіології рослин, з 1931 р. – до складу Біоботанічного циклу Першого Природничо-технічного відділу, від 1934 р. – до складу Інституту ботаніки); *Комісія вивчення сортів сільськогосподарських рослин та врожаю* (працює від 1929 р. на чолі з акад. Є.П. Вотчалом, з 1934 р. увійшла до складу Інституту ботаніки); *Лабораторія фотосинтезу* (заснована 1929 р., приєднана до Кафедри хімічної фізіології рослин акад. М.В. Любименка, з 1934 р. увійшла до складу Інституту ботаніки); *Кафедра генетики і селекції* (функціонує від 1930 р., у 1934 р. увійшла до складу Інституту ботаніки); *Комісія експериментальної біології та генетики* (існує з 1923 р.)³.

У складі академічної біологічної науки досліджуваного періоду працювали такі видатні вчені, як М.Ф. Кащенко, М.М. Воскобойников, І.Я. Северьов, В.В. Добровлянський, М.В. Шарлемань, В.О. Караваєв, Д.К. Заболотний, А.М. Окснер, Д.К. Зеров, О.В. Фомін, О.А. Яната, В.І. Липський, Є.П. Вотчал, М.Г. Холодний, В.М. Любиманко Є.В. Зверезомб-Зубовський, М.М. Підоплічко та ін. Майже всі вони одночасно викладали в Університеті.

Важливе значення для встановлення етапів розвитку біологічної науки мають архівні джерела з історії науки, що знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Інституту рукопису та Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, в яких зберігаються архіви УАН–ВУАН, особові архівні фонди визначних діячів біологічної науки, а також Президії НАН України та Державного архіву м. Києва, де міститься архів університету. Крім того, багато документів нині знаходиться у відомчих архівах Інститутів зоології, ботаніки, біохімії.

Так, у ЦДАВО України основна інформація зберігається у ф. № 166 “Народний комісаріат освіти УРСР”, де відклалася організаційно-розпорядча документація УАН–ВУАН, надіслана до керівних органів, а також документи, створювані керівними органами стосовно завдань, пов'язаних з питаннями організації та керівництва

наукою. Без урахування цього комплексу внутрішні документи української біологічної науки не завжди в змозі об'єктивно, з точки зору історизму, висвітлювати як вузлові, так і другорядні питання. Розпорядчі документи – декрети, постанови, протоколи – відправлялися в копіях до УАН–ВУАН і відкладалися в документальних комплексах Спільного зібрання академії (1918–1928) та Президії (1929–1934).

Документи про розбудову національної науки у 1918 р. відклалися у ф. № 2201 “Міністерство народної освіти і мистецтва Української Держави”, де міститься інформація стосовно підготовчого процесу до створення УАН у м. Києві (оп.1, спр. 1, 92, 117, 135, 136.; оп. 2, спр. 7, 224). Серед цих документів слід звернути увагу на важливі документи 1918 р., що стосуються відведення території Кадетського гаю для УАН та її установ, Акліматизаційного саду (оп. 1, спр. 13-а, арк. 2 зв., спр. 136, арк. 1–1 зв., оп. 2, спр. 7, арк. 64–65), а також про відведення земельних площ під обсерваторію і Ботанічний сад на території Києво-Печерської лаври, штати та витрати Ботанічного саду (оп. 1, спр. 135, арк. 48; спр. 136, арк. 3–3 зв.; оп. 2, спр.7, арк 19); про порятунок національних заповідників, зокрема “Асканії-Нови” у складний період боротьби різних влад (оп. 1, спр. 5, арк. 73 зв.).

Документи 1919 р. (Пояснювальна записка до Законопроекту Директорії УНР) свідчать про рішення передати в користування Київському університету Кадетського гаю (ф. 2582, оп.1, спр.2, арк. 31).

У фонді ВУЦВК (ф. 1) та Раднаркому УРСР (ф. 2) відклалися документи, що стосуються майна та матеріального забезпечення академіків і академічних установ, забезпечення їх медичним обслуговуванням; положення про ВУАН, статuti та бюджет академії, листування,(ф. 1, оп. 2, спр. 1690, 3884 та ін.; ф. 2, оп. 2, спр. 9, 20, 388, 660, 685; оп. 3, спр. 342 та ін.).

Важливі матеріали про діяльність Академії наук у 1919–1933 рр. зберігаються у фонді НКО УСРР (ф. 166). У березні–серпні 1919 р. було ліквідовано установи Міністерства народної освіти й мистецтва Української Держави. Через це певна частина документів за 1918–1919 рр. потрапила у розпорядження Наркомосу. У структурному підрозділі фонду НКО – Відділі вищих шкіл – відклалися документи про діяльність ВУАН за 1919–1920 рр., хоча чіткої структурованої освіти ще на той час не існувало. 20 серпня 1920 р. для координування загальноосвітньої і виробничо-навчальної роботи в Україні було створено Комітет наукової та професійно-технічної освіти

(Укрголовпрофос) НКО, а в 1921 р. при ньому, як структурний підрозділ, зорганізувався Науковий комітет, якому підпорядковувалися УАН та інші наукові організації. З кінця 1924 р. його було реорганізовано в Головнауку НКО, у віданні якої наукові та освітні установи перебували до 1934 р. У ф. 166 відклалися документи про нагальні потреби ВУАН за зазначений період: стосовно виділення коштів на діяльність установ, клопотання про надання приміщень, штатні розклади, поіменні списки співробітників установ, проекти статутів ВУАН, які опрацьовувала академічна комісія в 1921 р., та в 1925–1927 рр. (оп. 1, спр. 46, 53, 146, 270, 603, 1166; оп. 2, спр. 4). У фонді зберігаються матеріали щодо об'єднання установ УАН і УНТ (оп. 4, спр. 244), документи про утворення науково-дослідних кафедр (оп. 2, спр. 451). Матеріали про проведення Всеукраїнського Наукового конгресу з питань планування наукової роботи містяться в описах 2 (спр. 451–453), 4 (спр. 244 та ін.).

У 1921–1930 рр. фонд поповнився значною кількістю документів, які висвітлюють умови становлення ВУАН, розкривають зміст наукової та видавничої діяльності. Найінформативнішими з них є постанови РНК про розвиток науково-дослідних установ м. Києва (спр. 1154), інструкції НКО, звідомлення ВУАН за 1918–1923 рр. і документи про роботу науково-дослідних установ академії (оп. 3, спр. 412–414; оп. 4, спр. 240, 244; оп. 10, спр. 551) та вузів (оп. 2, спр. 454–4881, спр. 1172–1187; оп. 3, спр. 411; оп. 9, спр. 531–587). Плани робіт структурних підрозділів вузів (оп. 5, спр. 442–473, 750, 752–757, 760) розкриваються у документах, зокрема, науково-дослідної кафедри ботаніки і Ботанічного саду (оп. 2, спр. 1187), зоології (оп. 3, спр. 425), кафедри ботаніки (оп. 4, спр. 274–275), у доповідній записці М.Ф. Кащенко про роботу Акліматизаційного саду за 1922 р. (оп. 4, спр. 244, арк. 256) та звіт про діяльність саду за 1923 р. (оп. 2, спр. 451, арк. 395–396). У документах можна знайти інформацію про сприяння роботі біологічних станцій, зокрема, Дніпрянської біологічної станції за 1919 р. (оп. 1, спр. 282, арк. 1–3). Там само зберігаються документи про діяльність Київської асоціації зоологів при ВУАН за 1922 р. (оп. 2, спр. 451, арк. 474), Науково-дослідної кафедри біології в Одесі 1924 р. (оп. 2, спр. 1190, арк. 38–39), Інституту мікробіології, про переведення з Ростова до Києва проф. М.Г. Штуцера на посаду директора Мікробіологічного інституту ВУАН (ф. 166, оп. 6, спр. 7457, арк. 32; спр. 7458, арк. 2), доповідна записка Неодмінного секретаря ВУАН до НКО про стан вивчення флори України (оп. 4, спр. 953, арк. 48), а також

матеріали про організацію Інституту експериментальної біології у Харкові в 1930 р. (оп.6, спр. 9108, арк. 5).

В архіві є документи про діяльність Інституту мікробіології в 1924 р. (ІР НБУВ, ф. X, спр. 26294, арк. 10–11), повідомлення про заснування в Празі Українського біологічного товариства 28 червня 1924 р. (ІР НБУВ, ф. I, спр. 26307), звіт М.Ф. Кашенка про роботу в складі ВУАН від 2 лютого 1930 р. (ІР НБУВ, ф. X, спр. 35135, арк. 8–13), лист директора Ботанічного саду СРСР акад. АН СРСР Б.О. Келлера до О.В. Фоміна з пропозицією включити наукову працю “Рослинність України” у випуск академічної серії АН СРСР (ІА НБУВ, ф. 10, спр. 79, арк. 3).

Обставини створення нових академічних установ можна відтворити за різноманітними документами – зверненнями, обґрунтуваннями і висновками щодо них НКО УСРР, Головпрофосу, Наукового комітету, Головнауки, а також статутами, положеннями, кошторисами, пояснювальними записками (оп. 2, спр. 451; оп. 4, спр. 241, 953; оп. 8, спр. 34).

Наукові зв'язки українських учених, відрядження на всесвітні конгреси, обмін літературою, вступ до наукових міжнародних товариств відтворені в таких документах, як рішення НКО, зокрема Головпрофосу, протоколи, постанови, документи про надання коштів на відрядження, звіти про поїздки (оп. 2, спр. 451; оп. 4, спр. 235, 244, 277; оп. 5, спр. 724; оп. 7, спр. 647–649, 650, 653; оп. 8, спр. 494–499, 502–503; оп. 9, спр. 419–424; оп. 10, спр. 552, 558).

Забезпечення умов життя вчених України, їхніх прав та потреб висвітлюється у документах ф. 331 “Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР”. У фонді відклався комплекс декретів, постанов, протокольних рішень, наказів, розпоряджень ВУЦВК, РНК УСРР відносно поліпшення побуту вчених, їхнього медичного обслуговування, призначення персональних пенсій, про створення будинків відпочинку, санаторіїв (оп. 1, спр. 8–11, 46–47, 23–26, 28, 48, 61, 131–133, 181–195, 265–266).

У фонді зберігаються документи Експертної комісії ВУКСВ, яка присвоювала різні ступені кваліфікації науковим працівникам (протоколи та матеріали до них, рішення комісії), матеріали про призначення премій за кращі наукові роботи, про надання матеріальної допомоги українським ученим зарубіжними організаціями (оп. 1, спр. 22, 64 – 66, 135, 137).

Такі ж документи стосовно діяльності Експертно-кваліфікаційної комісії відклалися в описах 4–9 (оп. 4, спр. 952, 955; оп. 5,

спр. 806–815; оп. 6, спр. 676–677, 679–681; оп. 7, спр. 626–642; оп. 8, спр. 466–470, 477–482; оп. 9, спр. 391–398).

Найзначніший за обсягом фонд, в якому відклалися документи з історії академічної науки в Україні за 1918–1933 рр., – це “Архів АН УРСР” (ІР НБУВ, ф. Х), що зберігає близько 38 тис. справ з понад 51 установи та 10 наукових товариств. Науково-інформативними є звіти Ботанічної, Зоологічної та Геологічної секцій, доповідь голови Ботанічного саду О.А. Янати про заснування при УАН Флористичного комітету, доповідна записка І.І. Клодницького про скорочення курсу лекцій з експериментальної біології та генетики в ІНО; важливе значення мають також індивідуальні плани співробітників установ.

Комплекс у понад 2600 справ складають документи з діловодства Українського наукового товариства за 1907–1921 рр. Діяльність Відділу природничих наук УНТ розкривають протоколи установчих зборів та засідань Ради Відділу, засідань секцій (1918–1920), звіти та повідомлення окремих осіб і секцій, біографічні матеріали щодо діяльності Відділу природничих наук та документи про вступ окремих осіб до УНТ (заяви, автобіографії, списки наукових праць та рекомендації дійсних членів, списки членів і співробітників товариства).

Історія української біологічної науки 20-30-х років ХХ ст. відображається у звітах про роботу Гідробіологічної станції ВУАН за 1934 р., коротких відомостях про роботу Інституту зоології та біології АН УСРР за 1933–1935 рр., доповідних записках АН УСРР до ЦК КП(б)У про роботу академії за 1935 р., звітах Інституту зоології та біології за 1936 р., звітах Відділу біологічних наук АН УРСР про науково-дослідну роботу за 1938 р.

У цей період біологічна наука розвивалася в умовах постійних реорганізацій та реформ, що не завжди мали позитивний вплив на наукові кадри та результати досліджень. Реконструкція джерельної бази стосовно становлення та розвитку національної науки є важливим завданням українських істориків.

¹ Історія Академії наук України, 1918–1923 : Документи і матеріали. – К., 1993; Історія Національної академії наук України, 1924–1928 : Документи і матеріали. – К., 1998; Історія Національної академії наук України, 1929–1933. – К., 1998.

² Історія Національної академії наук України, 1918–1933 : Наук.-довід. апарат. – К., 2002.

³ Історія Національної академії наук України, 1929–1933 : Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 507–510.